

ТИПОЛОГІЯ ДЕРЖАВ У ПРОЦЕСІ ДЕРЖАВНО-ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ

В статті досліджуються питання класифікації держава за їх типами у процесі державно-історичного розвитку.

Ключові слова: держава, типологія, суспільно-економічна формація, цивілізація, соціально-економічний лад, свобода особи.

В статье исследуются вопросы классификации государств по их типам в процессе государственно-исторического развития.

Ключевые слова: государство, типология, формация, цивилизация, социально-экономический строй, свобода личности.

The article deals with conceptions of states classification according to their types in the process of state-historical development.

Key words: state, typology, socio-economic formation, civilization, socio-economic system, human freedom.

Розвиток держави був обумовлений багатьма економічними й політичними чинниками: суспільним поділом праці, виникненням приватної власності, соціальною диференціацією та поділом суспільства на класи, касти, стани, боротьбою за владу, історичними особливостями кожної епохи тощо. Названі чинники впливали не лише на розвиток держави, а й на уявлення про неї, про її роль та призначення, які згодом стали підґрунтям окремої галузі науки про державу.

Будь-яке наукове дослідження, у тому числі й з проблем державного будівництва, не може обійтися без системи понять, тобто результату й інструментарію нового етапу пізнання, розширення горизонтів інтелектуальності, обумовлених рівнем розвитку суспільства, суспільної свідомості і мислення. Адже наука не має інших засобів відображення дійсності, ніж поняття, терміни, формули, концепції. Тому зробити глибокий аналіз будь-якого окремого аспекту інституту держави неможливо у відриві від розгляду деяких теоретичних питань, зокрема визначення типу і форми держави – поняття, які найповніше відображають історичний процес державотворення.

Ці питання досліджувалися в працях вчених-правознавців Л. Гумпловича, Г. Єллінека, О. Зайчука, Б. Кістяківського, С. Комарова, О. Копиленка, В. Котюка, М. Марченка, Н. Матузова, Н. Оніщенко, П. Рабиновича, Р. Ромашова, О. Скакун, С. Хантінгтона, Ю. Шемшученка та ін., але класифікація держав за їх типами в процесі державно-історичного розвитку залишається актуальною проблемою. В юридичній літературі типологія або класифікація держав за їх типами є об'єктивно необхідним, закономірним процесом пізнання державно-історичного процесу розвитку держави. Вона виступає як відображення процесу історично необхідної зміни одних типів держави іншими [1, с. 88]. Водночас типологія держав певною мірою відображає хід історичного розвитку людства в цілому.

Відомий український правознавець Б. Кістяківський відзначав, що питання про типи державного існування є "питання про те, що методологічно правомірно мислити явища, незмінно плинні й мінливі, як сталі і тривкі" [2, с. 241].

Перші спроби раціонально-теоретичного підходу до типології держав з огляду на їх соціально-політичну характеристику були зроблені ще Арістотелем. Держава, за Арістотелем, – це необхідна і вічна форма співжиття, без якої люди ніколи і за жодних умов обходиться не можуть. Основними критеріями розмежування держав він вважав кількість володарів у державі, їхній майновий стан і здійснювану державою мету. Звідси його поділ державної влади на правління одного, правління небагатьох і правління більшості. А форми держави, на його думку, поділялися на правильні (де досягається загальне благо) і неправильні (де превалюють приватні інтереси) [3, с. 506]. З найвідоміших теоретиків

держави і права XVIII–XIX ст., які досліджували питання класифікації державних форм, слід назвати німецького вченого Г. Єллінека та польського і австрійського соціолога й правознавця Л. Гумпловича. Г. Єллінек писав, що, незважаючи на постійний розвиток державотворення, все-таки можна встановити деякі ознаки, котрі надають державі або групі держав упродовж усієї їхньої історії рис певного типу. Він виділяв ідеальний та емпіричний типи держав, де держава першого типу – це уявна держава, якої в реальному житті не існує, вона лише має існувати, виступаючи мірилом реальної держави. Те, що відповідає цьому критерію, "має право виникнути й існувати, а що не відповідає йому, має бути відкинуте й скасоване" [4, с. 26]. Вивчення ідеального типу держави, на думку Г. Єллінека, не збагачує наукового пізнання. Його практичне значення полягає в тому, що цей тип держави слугує еталоном для наслідування і вдосконалення. Емпіричний тип держави виокремлюється в результаті порівняння держав одна з одною (стародавньосхідна, грецька, римська, середньовічна і сучасна).

Л. Гумплович, досліджуючи проблеми державотворення, розглядав їх з позицій соціології. Сучасні йому держави він класифікував залежно від їхніх розмірів території і чисельності населення, поділяючи їх на: 1) світові держави з територією понад 1 млн кв. км. і населенням понад 50 млн чоловік; 2) великі – з територією від 200 тис. до 1 млн кв. км. і населенням від 30 до 50 млн чоловік і 3) малі, території яких не перевищує 200 тис. кв. км., а населення – 30 млн чоловік [5, с. 254–256]. Більше того, німецький філософ, теоретик держави і права Г. Гегель ототожнював державу з народом. Держава, на його думку, – це безпосередня дійсність окремого і за своєю природною властивістю визначеного народу [6, с. 364]. Він розробив концепцію історичних і неісторичних народів (націй). "Народ без державного устрою (нація як така) не має, власне, ніякої історії, подібно до народів, що існували ще до утворення держави, і до тих, котрі ще й понині існують як дикі нації" [6, с. 368]. Історичними вважалися лише ті народи, котрі мали або мають власну державу. До таких народів, за Гегелем, належали, зокрема, західноєвропейські народи. Німецький народ він розглядав як "всесвітньо історичний", за англійським народом закріплював роль "місіонера цивілізації в усьому світі", США характеризувалися Гегелем як "країна майбутнього". До неісторичних філософ відносив абсолютну більшість тогочасних народів Азії, Африки та Латинської Америки. Щодо Росії, Польщі та інших держав слов'янських народів, то вони, на думку Г. Гегеля, лише наближаються до типу історичних держав. З виникненням марксистського вчення в середині XIX ст. в теорії держави і права проблеми типології держав поступово почали розглядатись переважно з позиції формаційного підходу. Його суть

полягає в тому, що в основу поділу історії соціального розвитку покладена ідея природно-історичного процесу зміни однієї суспільно-економічної формації іншою, кожній з яких відповідає свій особливий тип держави.

Відповідно до концепції й поняття суспільно-економічної формації, основними ознаками розмежування держав за їх типами були такі:

по-перше, економічний спосіб виробничих відносин або спосіб виробництва: рабовласницький, феодальний, капіталістичний тощо. Зв'язок держави з економічним базисом проявляється в тому, що вона захищає той чи інший спосіб виробництва, певні форми власності, економічно-торговельні відносини. За допомогою законодавчих актів держава закріплює і регулює існуючі економічні відносини;

по-друге, економічний базис, який визначає соціально-класову структуру суспільства. Внаслідок домінування тієї чи іншої форми власності, конкуренції у сфері виробництва та збуту продукції відбувається диференціація населення на касты і соціальні групи, які мають спільні економічні інтереси і намагаються або безпосередньо захопити державну владу, або впливати на представників державної влади і чиновників так, щоб ті виражали і захищали їхні інтереси. Панівний клас в економіці стає панівним і в політиці.

Протягом майже шести тисячоліть людство у своєму розвитку пройшло три антагоністичні суспільно-політичні формації, яким відповідають три типи держав. Першою і найбільш тривалою за часом існування була рабовласницька держава – диктатура класу рабовласників. На зміну їй прийшла феодальна держава. Вона базувалась на феодальних виробничих відносинах, основу яких становила власність феодалів на землю, а держава була диктатурою класу феодалів. В результаті антифеодальної революції виникає капіталістична держава у різних її формах. Основна тенденція розвитку цього типу держави – розширення її функцій і небувале зростання ідеологічної активності всередині країни та за її межами.

Справжнім, новим історичним типом держави є соціалістична держава, форми якої різні. Слід погодитися з В. В. Лазаревим, який вважає, що соціалістична держава не тотожна сукупності держав, які до початку 90-х років входили до соціалістичної системи, а також кожній з існуючих нині соціалістичних держав. У теоретичному плані "соціалістична держава" означає абстракцію, яка містить набір ознак, принципів і норм, які відрізняють дану державу від капіталістичної. Це не виключає того, що держава, яка будує соціалізм, в рамках загальних закономірностей може мати свої особливості на шляху і в методах побудови суспільства соціальної справедливості [7, с. 100].

Зауважимо, що думку про нетотожність теоретичних обґрунтувань типів і форм держав їх реально існуючому різноманіттю ще на початку

XX ст. висловив уже згадуваний Б. Кістяківський. І хоча його підхід до типології держав був своєрідним (він поділяв держави на два типи: 1) держави як уособлення сили й насильства і 2) держави як втілення ідеї, вищий прояв особистості), однак його методологічні засади заслуговують на увагу. Скажімо, у своїй праці "Держави і особистість" він підкреслював, що "чисті державні форми рідко втілюються в конкретній дійсності як реальні факти. Але вони мають бути теоретично встановлені у вигляді ідеальних своєю довершеністю, повнотою і досконалістю типів" [2, с. 242]. Саме такі ідеальні типи державного буття у своїй непохитній теоретичній даності можуть слугувати за критеріями оцінки тієї чи іншої конкретної організації [2, с. 243].

Серед українських правознавців, які досліджують теорію держави і права, єдиної думки щодо типології держав не існує. Більшість вчених вважає, що наукова класифікація історичних типів держав має виходити з тих положень, що, по-перше, певним історичним етапам розвитку людства відповідають притаманні лише їм способи виробництва та характер виробничих відносин; по-друге, економічний лад обумовлює всі інші суспільні відносини і разом з ними утворює історичний тип суспільства; по-третє, кожному історичному типу суспільства властивий лише свій тип державної організації. Звідси випливає висновок, що історичний тип держави – це сукупність найбільш суттєвих ознак, властивих державі, що існувала на певних етапах історії людства [8, с. 27; 9, с. 209; 10, с. 35-36].

Крім формаційного підходу до типології держав, в останні десятиріччя виник і відносно новий підхід – цивілізаційний. В його основу закладена ідея співвідношення держави та соціально-економічного ладу суспільства з урахуванням науково-технічних, духовно-моральних, культурних та деяких інших чинників суспільного розвитку. Таким чином, при цьому підході основним критерієм класифікації типів держав виступає не суспільно-економічна формація, а категорія "цивілізація".

Відомим представником широкого цивілізаційного підходу до типології держав є англійський історик і соціолог А. Тойнбі. На його думку, цивілізація – це ні що інше, як певний тип людських співтовариств, що викликає "певні асоціації в галузі релігії, архітектури, живопису, моралі, звичаїв, словом, у сфері культури" [11, с. 34]. Всесвітня історія розглядається А. Тойнбі як послідовний ряд цивілізацій, що проходять однакові фази: зародження, росту, краху, розкладу і загибелі. При цьому держава і суспільство ототожнюються. Тому, за оцінкою деяких вчених, концепція А. Тойнбі є швидше типологією суспільств, ніж типологією держав [12, с. 59-60]. На наш погляд, можна погодитися з авторами, які вважають, що цивілізаційний підхід до типології держав має право на існування, однак методологічні засади цього підходу виглядають сумнівними, оскільки термін "цивілізація" належить до тих явищ і понять, які не піддаються скільки-небудь чіткому й однозначному визначенню. У літературі можна знайти багато трактувань поняття "цивілізація" – від розуміння її як ідеального стану людської культури або найвищого рівня технологічного розвитку до тлумачення цього поняття як принципової культурної різноманітності людства, усвідомлення абсолютно оригінальних, самодостатніх, внутрішньоцилісних культурних світів. Або візьмемо кількісний вимір цивілізацій. На відміну від А. Тойнбі, який виділяв понад двадцять цивілізацій, не пов'язаних між собою певними спільними закономірностями розвитку, С. Хантінгтон виділяє за своїми типологічними ознаками сім головних цивілізацій: західну, конфуціанську, японську, ісламську, хінді, слов'янсько-православну, латиноамериканську. Як проблематична кваліфікується восьма цивілізація – африканська. Водночас С. Хантінгтон визнає, що не всі країни можна чітко ідентифікувати за цивілізаційною належністю. За його термінологією, існують так звані роздерті країни, суспільства яких поділені за ознакою ставлення до різних цивілізацій. До таких країн, зокрема, він відносить Туреччину, Мексику, Росію [13, с. 52]. Деякі автори використовують термін "цивілізація" для характеристики певної стадії розвитку людського суспільства. Існує й інша точка зору, згідно з якою "цивілізація" характеризує певний рівень розвитку загальнолюдської культури. Наприклад, говорять про

європейську цивілізацію, американську, стародавні цивілізації, сучасні цивілізації тощо.

Отже, неоднозначність терміна "цивілізація", його внутрішня суперечливість і різноплановість разом з аморфністю його змісту та невизначеністю роблять дуже проблематичним використання цього терміна як критерію типології держав. Однак це не означає заперечення будь-якої методологічної ролі і значення в процесі типології держав цивілізаційного підходу. Більше того, це не означає також протиставлення формаційного і цивілізаційного підходів. Ми підтримуємо точку зору російського вченого В. С. Баруліна щодо того, що цивілізаційний підхід не слід протиставляти формаційному. На його думку, трактування формацій К. Марксом по суті не є альтернативою цивілізаційному підходові. Можна, звичайно, сперечатися, який підхід є базовим, а який його розвитком, частковим випадком. Формаційний підхід швидше є основоположним. Але суть справи не в цьому, а у їхній взаємній доповнюваності [14, с. 239]. Схожу позицію займають і деякі інші автори, які вважають, що "співіснування різних формацій та цивілізацій в одному синхронному зрізі, їх паралельний і взаємопересікаючий розвиток – невід'ємна риса всесвітньо-історичного процесу" [15, с. 20].

Цілком іншу точку зору з цієї проблеми має Р. А. Ромашов. Він вважає, що методи формаційної та цивілізаційної типології, що використовуються в теорії держави, в основному втратили свою функціональність. Як альтернативу автор пропонує комплексний метод порівняльного державознавства, який у свою чергу включає циклічний метод, що передбачає як критерій типологізації виокремлення і наступне співставлення етапів (циклів) політогенезу та метод теоретичного моделювання, основою якого є узагальнення політико-правових чинників. В комплексі обидва ці методи і складатимуть теоретичні моделі сучасних державних утворень [16, с. 6]. С. А. Комаров вважає, що для глибокого і всебічного розуміння процесів, що відбуваються в сучасному світі, важливо не замикатися в обмеженому колі підходів та ідей, нехай навіть таких, що добре перевірені і виправдали себе, а йти далі, відкриваючи і закріплюючи нові критерії і підходи. Важливою умовою при цьому є їх наукова обґрунтованість та визначеність. Одним з таких критеріїв, на його думку, міг би бути ступінь економічної, соціальної, політичної і духовної (культурної) свободи особи. Такий підхід вбирає в себе не лише об'єктивні критерії – соціально-класову сутність, зміст і соціальне призначення держави, характер виробничих відносин та відповідних їм рівнів розвитку продуктивних сил суспільства, принципи організації та функціонування державно-організованого суспільства тощо, а й суб'єктивний критерій – рівень людського в суспільстві [7, с. 104].

Таким чином, класифікація держав за їх історичними типами є об'єктивно необхідним, закономірним процесом пізнання розвитку держави і певною мірою розвитку людства в цілому.

Передумовою визначення критеріїв наукової класифікації історичних типів держав є врахування наступних положень:

а) певним історичним етапам розвитку людства відповідають притаманні лише їм способи виробництва та характер виробничих відносин;

б) економічний лад обумовлює всі інші суспільні відносини і разом з ними утворює історичний тип суспільства;

в) кожному історичному типу суспільства притаманний лише свій тип державної організації.

Виходячи з цих положень, можна стверджувати, що історичний тип держави – це сукупність найсуттєвіших ознак, притаманних державі, що існувала на певних етапах історії людства. Крім такого (формаційного) підходу до типології держав, який визнається переважною більшістю вітчизняних науковців, можливі й інші підходи, серед яких найвідомішим є цивілізаційний. В його основу закладена ідея співвідношення держави та соціально-економічного ладу суспільства, з урахуванням науково-технічних, духовно-моральних, культурних та деяких інших чинників суспільного розвитку. Отже, при цьому підході основним критерієм класифікації типів держав виступає не суспільно-економічна формація, а категорія "цивілізація". Однак, неоднозначність терміну "цивілізація", його внутрішня суперечливість і різноплановість разом з аморфністю його змісту та невизначеністю роблять дуже проблематичним його використання як критерію типології держав.

1. Марченко М. Н. Теория государства и права. Элементарный курс / М. Н. Марченко : [учеб. пособ.]. – М. : Юристъ, 2002. – 256 с. 2. Кістяківський Б. О. Вибране / Б. О. Кістяківський. : Бібліотека часопису "Філософська і соціологічна думка", серія "Українські мислителі" [пер. з рос. Л. Г. Малишевської, упоряд., передм. і примітки Л.П. Депенчук]. – К. : "Абрис", 1996. – 512 с. 3. Аристотель. Етика. Политика. Риторика. Поэтика. Категории / Аристотель. – Минск. : Литература, 1998. – 1392 с. 4. Еллинек Г. Общее учение о государстве / Г. Еллинек. – СПб. : Изд-ние юрид. книжн. Магазина Н.К. Мартынова., 1908. – 600 с. 5. Гумплович Л. Общее учение о государстве [пер. со 2-го немецк. издания] / Л. Гумплович. – СПб. : Тип. т-ва "Общест. польза". – 1910. – 516 с. 6. Гегель. Энциклопедия философских наук / Георг Вильгельм Фридрих Гегель ; [отв. ред. Е.П. Ситковский] ; АН СССР, Ин-т философии. – М. : Мысль, 1977. – [Т. 3. Философия духа]. – 471 с. 7. Проблемы теории государства и права : учеб. пособ. – М. : Проспект, 1999. – 504 с. 8. Загальна теорія держави і права / За ред. В. В. Копейчикова. – К. : Юрінком, 1997. – 320 с. 9. Котюк В. О. Загальна теорія держави і права : [навч. посіб.] / В. О. Котюк. – К. : Атіка, 2005. – 592 с. 10. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави ; посіб. для студ. спеціальності "Правознавство" [вид. 2-е, зі змінами й доповн.] / П. М. Рабінович. – К., 1994. – 236 с. 11. Тойнбі А.Дж. Цивілізація перед судом історії : збірник [пер. с англ.] / А.Дж. Тойнбі. – СПб. : Ювента, М. : Прогресс, Культура., 1995. – 478 с. 12. Матузов Н. И., Малько А. В. Теория государства и права / Н. И. Матузов, А. В. Малько : [курс лекций]. – М. : Юристъ, 1997. – 672 с. 13. Міграційні процеси в сучасному світі: світовий, регіональний та національний виміри. (Понятійний апарат, концептуальні підходи, теорія та практика) : [енциклопедія] / Упоряд. Ю.І. Римаренко (за ред. Ю. Римаренка). – К. : Довіра, 1998. – 912 с. 14. Барулін В. С. Социальная философия [учебн., Ч. 1, 2] / В. С. Барулин. – М. : Изд-во Московского ун-та, 1993. – Ч. 1. – 336 с. 15. Гуревич А. Я. Философия и историческая наука / А. Я. Гуревич // Вопросы философии. – 1988. – № 10. – С. 20–23. 16. Ромашов Р. А. Типология государства в контексте сравнительного правоведения / Р. А. Ромашов : открытая лекция. – К. : Ин-т государства и права им. В. М. Корецкого, Киевский нац. ун-т имени Тараса Шевченка, Изд-во Логос, 2009. – Серия научно-методических изданий "Академия сравнительного правоведения". – Выпуск 15. – 28 с.

Надійшла до редколегії 17.05.11